

POZNÁMKY K IDENTITE A VÝVINU POJMOV

JOZEF VICENÍK, Filozofický ústav SAV

VÁCLAV ČERNÍK, Katedra logiky a metodológie vied, FFUK, Bratislava

V časopise *Filozofia* č. 3 a 4 roku 1990 vyšli zaujímavé state P. Cmoreja k otázke vývinu pojmov. Jeho argumentácia proti vývinovej koncepcii pojmu je užitočná: a) ukazuje slabé miesta filozofickej (epistemologickej) koncepcie pojmu; b) núti filozofov hlbšie sa zamyslieť nad obsahom takých kategórií, ako je pojem, totožnosť, vývin atď.; c) sama konštruktívne prispieva k ujasneniu logickej štruktúry a logického statusu pojmu; d) poukazuje na obmedzenosť a hranice možnosti určitej koncepcie kategórií totožnosti, pojmu a vývinu, ktorá vedie k paradoxom a antinómiám. K diskusii o tejto otázke chceme prispieť niekoľkými skupinami poznámok.

Prvá skupina poznámok najbezprostrednejšie reaguje na text P. Cmoreja, jeho tvrdenia a závery týkajúce sa chápania pojmu, najmä jeho existencie či bytia. Druhá skupina poznámok sa orientuje na ukázanie celého radu problémov, ktoré nastolila história vedy, filozofia a metodológia vied i konkrétna vedecká prax a ktoré podľa nášho názoru sú ťažko zlučiteľné s chápaním identity pojmov, ktoré navrhuje a prijíma P. Cmorej. Tretia skupina otázok je zameraná najmä na špecifikáciu určitých intuícií spojených s našim pohľadom na vývin pojmov.

I. *K otázke pojmu pojmu.* Autor spomínaných statí úzko spája mnohoznačnosť tézy o vývine pojmov s mnohoznačnosťou základných významov, v ktorých sa termín „pojem“ používa. S tým možno súhlasiť. Následne vymedzil rozdiel medzi psychickými, dispozičnými a logickými pojmami. Pojem v logickom zmysle charakterizoval pracovne ako „nadindividuálny ľudský konštrukt, utvorený v žielfnom alebo cieľavedome riadenom procese poznávania a petrifikovaný v jazyku alebo v nejakej teórii“ (1, s. 289). Je to evidentná snaha (proti ktorej nenamietame) vymedziť chápanie pojmu tak, aby vystúpili do popredia jeho aspekty, vlastnosti, znaky, ktoré ho robia najprístupnejším logickej analýze. Od ďalších jeho charakteristík (hoci nikde nie je ukázané, že nedôležitých) sa abstrahuje. Nesporne tu ide o ďaleko idúcu abstrakciu a idealizáciu, ktorá, či chceme, alebo nechceme, určitým spôsobom „predurčuje“ jeden z pohľadov na chápanie vývinu pojmov. Neuvedomovať si to znamená v istom zmysle hypertrofovať určitý postup.

V súvislosti s Cmorejovým antipsychologickým vymedzením logických pojmov ako „nadindividuálnych konštruktov“ vzniká dôležitá otázka, aký je ontologický a tiež epistemologický status týchto konštruktov, akými ďalšími atribútmi môžeme tieto konštruktory charakterizovať. Špecifikujeme túto otázku odkazmi na určité odpovede, s ktorými sa môžeme stretnúť.

Keď B. Russell charakterizuje rozdiel medzi myšlienkami, citmi a univerzáliami, hovorí: „Myšlienky a city, myšlienky a fyzické predmety *existujú*. Ale univerzálie *neexistujú* v tomto zmysle; povieme, že *subsistujú* alebo *majú bytie*, kde „bytie“ sa odlišuje od „existencie“, súc mimočasové. O riši univerzálií

možno teda tiež hovoriť ako o riši bytia. Riša bytia je nemenná, strnulá, presná...“ (17, s. 96).

Podobne A. Lubomirski zdôrazňuje, že aj G. Frege traktoval pojmy ako niečo stále a nemenné, a citujúc Fregeho, že „pojem je niečím objektívnym, čo ani netvoríme, ani čo sa v nás netvorí, ale čo sa usilujeme pochopiť“, poukazuje na ďalšie atribúty chápania pojmu u Fregeho, t. j. ich objektívnosť, nezávislosť od procesov prebiehajúcich v ľudskom vedomí (10, s. 200—201). V týchto názoroch jasne vystupuje tendencia interpretovať pojmy v zmysle platónskeho realizmu, ako určité objektívne, nementálne entity. Mnohé z vymedzených atribútov pojmu sú zaiste prijateľné i pre P. Cmoreja. Predovšetkým to, že ide o nementálne, ideálne, striktné entity.

Trochu pochybností vzbudzuje otázka, či P. Cmorej môže prijať Fregeho stanovisko, že pojem je niečo objektívne, ale najmä že je to niečo, čo netvoríme ani sa v nás netvorí. Tieto pochybnosti jednoducho vznikajú preto, lebo P. Cmorej hovorí, že pojem ako nadindividuálny ľudský konštrukt vzniká v procese poznania (1, s. 289), ale inde zdôrazňuje, „že naše poznanie sedimentuje nielen v poznatkoch, ale v istom zmysle a *inak* aj v pojmoch, predovšetkým v ich obsahu...“ (1, s. 289). Nás zaujíma, ako P. Cmorej chápe sedimentáciu poznania v pojmoch aj *inak* ako v poznatkoch. Zrejme má na mysli to, že pojem sa vyjadruje v nevýrokovej forme (lebo poznatok chápe ako pravdivý výrok). Otázku preto pozmeníme: Ako poznanie, resp. systém poznatkov (pravdivých výrokov) „sedimentuje“ v pojmoch, ktoré majú nevýrovkovú formu? (Napríklad, ako dnes v pojme „atóm“ sedimentuje celá teória atómov?) Jedna z interpretácií tejto odlišnej sedimentácie poznania v pojmoch by mohla spočívať — ak si pomôžeme R. Carnapom — v použití „objektivistických procedúr“ utvárania obsahu pojmov, t. j. procedúr, ktoré sú „zbavené všetkých odkazov na rysy aktuálnych procesov myslenia...“ (4, s. 209). Výsledkom bude logický pojem, ideálny, presný, normatívny, a teda bude to entita podriadená logike. Potom „zákony, ktoré riadia všeobecné pojmy a určujú ich súvislosti, podliehajú len logike“ (14, s. 22). Túto interpretáciu však nechceme P. Cmorejovi pripísať.

To, čo sme o niektorých atribútoch pojmu ako nadindividuálneho konštruktú zatiaľ povedali, nevylučuje možnosť ich rôznej interpretácie. Napríklad sám R. Carnap zdôrazňuje, že prijatie jazyka, ktorý sa vzťahuje na abstraktné entity, „nemá za dôsledok priznanie sa k Platónovej ontológii, ale je dokonale zlučiteľné s empirizmom a prísne vedeckým myslením“ (4, s. 222) a, dodávame, že aj s ďalšími možnými a epistemologicky zaujímavými interpretáciami. M. Bunge, stúpenec tzv. vedeckého realizmu, napríklad rozlišuje *psychologický* a *filozofický* pojem pojmu. V psychológii sa pojem chápe ako mentálny (alebo mozgový) proces; vo filozofii — ako jednotkový konštrukt (unit construct) či ako najmenší komponent výroku, ktorý je stavebným kameňom všetkých ostatných ideí. A hoci pojem je procesom, teda niečím jestvujúcim v čase, jeho objekt je abstraktný, jestvujúci o sebe ako niečo bezčasové (3, zv. 6, s. 159). M. Bunge pritom zdôrazňuje potrebu vyhnúť sa dvom krajnostiam: *reifikácii*, t. j. nekorektnej koncepcii, v ktorej sa pojem chápe ako entita, majúca autonómnú existenciu, ako aj *ideifikácii*, t. j. nekorektnej koncepcii, v ktorej sa materiálne veci a procesy chápu ako svojbytné idey (idey odtrhnuté od mozgu, kultúra len ako systém ideí, hodnôt, noriem a vzorov správania a pod.) (3, zv. 6, s. 168).

P. Cmorej zrejme vylúči i chápanie pojmu v zmysle nejakého pojmu o sebe (t. j. pojmu, ktorý ostane, keď abstrahujeme od toho, že je vyslovený, myslený a napísaný), pretože logický pojem v jeho chápaní má ešte jeden dôležitý atribút, a to, že je petrifikovaný v jazyku alebo teórii. V tejto podobe je „objektivizovaný“ a najprístupnejší logickej analýze. Samotné petrifikovanie v jazyku nie je ešte dostatočnou podmienkou ani jeho odpsychologizovania, ani jeho odlíšenia od lingvistických entít (útvarov). Akými atribútmi odlíšime pojem v logickom zmysle od lingvistického útvaru? Spočíva ich odlíšenie v tom, že logický pojem má aj atribúty striktnosti, stálosti, nemennosti? Ak prijmeme takýto predpoklad vo vzťahu k logickým pojmom, potom určitým spôsobom „vopred“ odpovedáme na otázku, či sa pojmy vyvíjajú. Odpoveď *nie* sa priam núka. Nepriamo o chápaní logických pojmov ako striktných, stálych hovorí aj prijaté kritérium totožnosti pojmov, ktoré sa práve na takto poňaté „nad-individuálne konštrukty“ najlepšie a najprimeranejšie aplikuje.

V koncepcii P. Cmoreja vzniká zaujímavá situácia, a to, že na jednej strane poznanie sa vyvíja, ale na druhej strane jeden z jeho produktov — pojmy sa nevyvíjajú, len ich nejakým spôsobom vymedzujeme, niečo do nich vkladáme, niečo z nich odmietame, vyradujeme. Ale to nie je vývin pojmov. To skutočne ešte nie je vývin pojmov. Takto pred nami je vyvíjajúce sa poznanie ako predmet psychológie a zároveň nevyvíjajúce sa pojmy ako predmet logiky. Podľa nášho názoru „skok“ od vyvíjajúceho sa poznania k „nehybným“ pojmom nie je u P. Cmoreja dostatočne zdôvodnený. Vzniká napríklad otázka: Môže vôbec existovať či byť pojem, ktorý nie je vyjadrený v jazyku? Podľa nášho názoru nie. Pojem nevyjadrený v jazyku by bol ešte len čírou zmyslovou predstavou. Logický aspekt je jedným z atribútov pojmu a logický pojem pojmu je jedným z aspektov filozofického pojmu pojmu. Zároveň vzniká otázka: Kde existuje alebo kde má svoje bytie pojem ako nadindividuálny konštrukt? Azda v popperovskom „treťom svete?“ Je to, čo existuje v treťom svete (napríklad v knihách), pojmom? Podľa nášho názoru nie, lebo tomu chýba *interpretácia*, rekonštrukcia zmyslu zakódovaného v jazykových znakoch. A túto rekonštrukciu môže spraviť iba človek čítajúci knihu, interpretátor. Pojem ako „nadindividuálny konštrukt“ teda môže mať svoje skutočné bytie (t. j. jednotu znaku a významu) len v hlavách konkrétnych ľudí, spoločensky fundovaných subjektov procesu poznania a komunikácie (kde sa, pravda, manifestuje v mnohotvárných javových formách subjektívneho prežívania). Navyše, pojem ako „konštrukt petrifikovaný v jazyku a teóriách“ je nielen *výsledkom* minulého procesu poznania (jeho akýmsi „umŕtvením“), ale stáva sa zároveň aj *podmienkou*, t. j. predmetom a prostriedkom nového, „živého“ procesu poznania, a teda aj východiskom nového pojmotvorného procesu. O vývine pojmu zrejme má zmysel hovoriť len v rámci tohto procesu intenzívnej rozšírenej reprodukcie, v ktorom si pojem ako mentálny (a mozgový) proces, jestvujúci v čase, ustavične vymieňa miesto s pojmom ako konštruktom petrifikovaným v jazyku, ktorý v tomto procese pretrváva a má potenciálne isté mimočasové bytie.

Podľa P. Cmoreja k vývinovej koncepcii gravitujú filozofi, ktorí si „mýlia pojmy so súdmi, tie zasa s poznatkami a jednotlivé poznatky s poznaním či poznávaním“ (1, s. 299). Myslíme si, že tejto chyby sa dopúšťajú iba niektorí filozofi. „Skok“ od vyvíjajúceho sa poznania k „nehybným“ pojmom možno vysvetliť prirodzenejšie a uspokojujúco, keď a) dôslednejšie si uvedomíme ciele a možnosti logickej analýzy poznania a jeho výsledkov, a teda skutočnosť, že

„logická analýza vedy je výskum jazyka vedy z určitého hľadiska, určitými prostriedkami, v istých medziach“ (22, s. 92) a nielen jazyka vedy; b) zvažíme, že spomínaný „skok“ je „sprostredkovaný“ celou škálou inštrumentálnych nástrojov — rôznych typov abstrakcií a idealizácií, a c) uznáme, že pri vymedzení pojmu len ako konštruktu petrifikovanom v jazyku alebo v nejakej teórii sa fakticky abstrahuje od pojmotvorného procesu, resp. od reprodukčného a transformačného procesu, v ktorom pojem vzniká, mení svoj objektívny obsah a formu, transformuje sa a prípadne zaniká, že pojem sa v danom rozmere chápe ako niečo dané, fixné, nemenné. A teda že sa tu abstrahuje aj od vývinu pojmu, ktorý sa má dokázať alebo vyvrátiť.

Vráťme sa teraz jednou poznámkou k Cmorejovmu rozlíšeniu psychických (aktuálne psychických a dispozične psychických) pojmov na jednej strane a logických pojmov na druhej strane. Zámer autora smeruje k eliminácii privátnosti a ťažkej komunikovateľnosti pojmov (ich obsahu) v procese ich aktuálneho psychického prežívania v konkrétnom myšlienkovom akte, a teda k vymedzeniu pojmov ako intersubjektívnych a dobre komunikovateľných čiže pojmov v logickom zmysle.

V tejto súvislosti vzniká zaujímavá situácia: keď napr. pojem Atóm aktuálne prežívame, je aktuálne psychickým pojmom, keď ho máme uložený v pamäti, je dispozične psychickým pojmom, a napokon, aby sa „odpsychologizoval“ a stal logickým, stačí ho petrifikovať v jazyku, resp. teórii. Pri takomto postupe zrejme nie je vylúčené, že zmena psychického pojmu na logický pojem sa môže stať len vecou konvencionálneho aktu priradenia určitého znaku psychickému pojmu. Stačí uskutočnenie tohto aktu na zmenu psychického pojmu na logický pojem? Nemôže z tohto hľadiska pojem atómu súčasne „existovať“ ako psychický i ako logický pojem? Je petrifikovanie pojmu v jazyku samo osebe dostatočnou obranou pred psychologizmom?

Podľa nás psychické pojmy petrifikované v jazyku nemusia stratiť psychologickú zafarbenosť. Spomeňme si na problém s rozlíšením tzv. protokolárnych výrokov a báзовých výrokov (R. Carnap, K. R. Popper). Samotné vyjadrenie protokolárnych výrokov v určitom grafickom jazyku ich nezabavilo psychologické „zafarbenosti“. Napríklad pojmy „ λ x. x pociťuje bolesť“, „ λ x. x má pociť horkej chuti“ sú odpsychologizované?

Analogická situácia môže vzniknúť pri petrifikácii pojmov v jazyku. Aby to tak nebolo, musí sa splniť mnoho podmienok: daný jazyk musí mať určitú syntax a sémantiku, musíme programovo abstrahovať od pojmotvorného procesu, považovať pojmy za stále v rámci určitej teórie, ďalej treba zohľadniť rôzne kritériá interteoretického charakteru, kritériá spojené s testovaním obsahu teórie, a teda nepriamo i pojmov, ktoré v danej teórii plnia určitú funkciu atď.

Odlíšenie pojmov v zmysle logickom usiluje sa v podstate o „skonštruovanie“ autentického predmetu logického záujmu. Je to v súlade s procesom, ktorý sa prejavil vo „vývoji“ logiky, ktorý predstavuje „postupné odstraňovanie psychologizmu a postupné ujasňovanie povahy logiky“ (4, s. 207). Proti tomu nič nenamietame. Zároveň však chceme zdôrazniť, že i keď logik bude pracovať s pojmom v logickom zmysle, jeho práca bude i druhom myšlienkového aktivity. A hoci samotná táto myšlienková aktivita nemusí byť predmetom jeho bezprostrednej logickej analýzy, môže sa ňou za určitých predpokladov stať a môže to byť analýza veľmi zaujímavá a užitočná. Keď to zdôrazňujeme, tak

nie preto, aby sme podcenili logickú analýzu, ale preto, že by bolo chybou nedoceniť aj iné, napr. epistemologické, ontologické a pod. aspekty analýzy pojmov. Keď povieme, že logická analýza pojmov má svoje špecifiká a hranice, tak nie preto, že by sme ju nedoceňovali alebo si za každú cenu chceli otvoriť dvierka nejakej špekulatívnej teórii vývinu pojmov.

Teraz stručne uvedieme ďalšie poznámky prvého druhu.

Súhlasíme s P. Cmorejom, že pojem má nesúdovú povahu. Myslíme si však, že pojem je nielen elementárnym komponentom výroku a ako taký má dôležitú úlohu pri formovaní súdov, ale že aj súdy, resp. výroky plnia dôležitú funkciu pri formovaní pojmov, že sú dôležitou zložkou pojmotvorného procesu, dôležitým nástrojom „sedimentácie“ jednotlivých poznatkov a celých vedeckých teórií v našich pojmoch.

P. Cmorej vyčíta zástancom rozlíšenia lingvistickej a kognitívnej zložky obsahu pojmu (6, s. 106—109) — dodajme, že môžeme rozlíšiť i jeho logickú zložku —, skutočnosť, že to otvára „dvere krajnému subjektivismu“ (1, s. 299—300). S takýmto záverom ťažko možno súhlasiť. Dané rozlíšenie reprezentuje určitý epistemologický prístup a ako také nesporne predstavuje určitú abstrakciu. Podľa nášho názoru však naznačuje určitý mechanizmus selekcie v procese pojmotvorného procesu, v ktorom sa uplatňujú objektivizované vedecké procedúry a kritériá, predstavujúce určitú poistku tak proti krajnému subjektivismu, proti porušovaniu zásady intersubjektívnosti, ako aj proti predstave, že kognitívnu a ďalšie zložky pojmu si „každý používateľ vypchá tým, čo má naporúdzí — svojimi poznatkami“ (1, s. 300).

Súhlasíme s tým, že do pojmu nemá zmysel vkladať to, čo žiadny užívateľ nepozná (ale to z vyššie uvedeného rozlíšenia vôbec nevyplýva). Menej skepticky by sme už hodnotili význam špičkových pracovníkov v tomto procese. P. Cmorej predsa nemôže poprieť význam expertov, toho, že vo vedeckom spoločenstve sa v určitom čase aktuálne, na základe určitých objektivizovaných kritérií akceptujú určité teórie, ale ani to, že sa vo vedeckom spoločenstve dosahuje zhoda, hoci nie ostrá, ale postačujúca pre účely vedeckej komunikácie, čo sa týka používaného slovníka, použijúc termín C. G. Hempela — tzv. sprostredkovane prístupného slovníka (antecedently available vocabulary), ktorý obsahuje termíny aktuálne vo vede používané a bádateľmi používané vo veľkom stupni zhodne (9, s. 71) atď.

V ďalšom texte sa P. Cmorej pozastavuje nad tým, že v prípade uznania vývinovej teórie musíme uznať popri existencii aktuálneho pojmu P_n „existenciu“ starých pojmov $P_1, \dots, P_{n-1}$, ktoré mu predchádzali a predstavujú „minulé štádiá“ pojmu P_n (2, s. 389). Vzniká otázka, kde sa budú nachádzať? Povedzme, že budú zakódované v „trefoch svete“, svete vedeckých teórií, výsledkov vedeckých skúmaní fixovaných v určitom jazyku, uložených vo vedeckých publikáciách, v pamäti počítačov atď. Ale tomuto sa nevyhne ani odporca vývinovej teórie pojmov; alebo že by sa z „pamäti“ staré, dnes nepoužívané pojmy automaticky vymazali? Je to v tejto interpretácii až také bizarchné? Iná vec je, že epistemologickú hodnotu pojmov zakódovaných v „trefoch svete“ nemožno obnoviť, zrekonštruovať bez interpretátora, bez poznávajúceho subjektu. Jeden z argumentov proti vývinu pojmov má byť skutočnosť, že „neraz spolu s pojmom C môže v t_n jestvovať aj jeho budúce štúdium C_{n+1} , od ktorého sa C v čase t_n líši“ (2, s. 390). Myslíme si, že to nie je nič prekvapujúce. Ak túto situáciu primerane zinterpretujeme, môže hovoriť i v prospech vývinu pojmov.

Samotné pojmy neexistujú izolovane, koexistujú a podmieňujú sa v určitej „sieti“ s inými pojmami, majú svoje miesto v teórii. Vedecké teórie majú mnohé funkcie, jednou z nich je predvídanie. Môžeme predvídať nové objekty, vlastnosti, vzťahy, pre ktoré si v myslení skonštruujeme nové konceptuálne objekty, a tieto označíme (hoci nie vždy to tak musí byť) termínmi. Nastáva zložitý proces overovania, v priebehu ktorého sa potvrdí, či našim mysleným objektom naozaj zodpovedá nový reálny objekt, vlastnosť alebo vzťah atď. a či teda nový pojem bude závislý, nezávislý, komplementárny voči pôvodnému obsahu pojmu C v rámci teórie T alebo či ho bude iným spôsobom obohacovať. Nakoniec, sám autor hovorí, že pojem C obohatíme o zložku G , keď potvrdíme hypotézu, že každý predmet, ktorý má vlastnosť F , má i vlastnosť V . Vedci majú určitú slobodu vytvárať pojmové „konštrukty“, z ktorých mnohé, ako sa neskôr ukáže, sú prázdne, nevstúpia do teórie, neobohatia existujúce pojmy alebo iba dočasne plnia určitú funkciu v teórii atď.

X X X

II. *K otázke identity pojmov.* Teraz pristúpme k formulácii druhej skupiny poznámok, prostredníctvom ktorých chceme poukázať na existenciu problémov nastolených v niektorých metavedeckých disciplínach (história vedy, filozofia vedy, epistemológia a metodológia vedy) a ktoré ťažko zosúladiť s intuíciami spojenými s Cmorejovým vymedzením chápania identity pojmu. Tieto problémy reflektujú javy, z ktorých mnohé nemajú prívlastok „vývinové“.

Východiskom analýz vývinu pojmov u P. Cmoreja je určité chápanie totožnosti [1, s. 291—292]. Jej možné modifikácie a zmierňovania, o ktorých tamtiež hovorí, nie sú z hľadiska riešenia problému meritórne. Rozhodujúce je, že chápanie identity, ktoré proponuje, je natoľko striktné a z určitého hľadiska úzke, že svojím spôsobom „vopred“ devaluje mnohé javy a procesy vyjadrené v problémových situáciách reflektovaných v spomínaných metavedeckých disciplínach a v konkrétnej vedeckej praxi. Môžeme povedať, že prijaté chápanie identity určitým spôsobom „a priori“ vylučuje mnohé zaujímavé problémy a možnosti ich riešenia ako „antinomické“. Pravda, z toho, že z určitého konkrétneho chápania identity pojmov vyplývajú antinómie, ešte nevyplýva, že vývin pojmov neexistuje. Danými poznámkami nechceme spochybňovať právo na takýto prístup k analýze vývinu pojmov. Chceme osobitne zdôrazniť, že nepopierame význam takto vymedzeného chápania identity pre logiku, matematiku atď., ale zároveň chceme ukázať, že existujú intuície navodzujúce odlišné chápanie, pokusy, kde bude zachovaná určitá identita pojmov i za predpokladu existencie určitých odlišností, rôzností medzi nimi.

Súhlasíme s tým, že teória vývinu pojmov si vyžaduje patričné vymedzenie aj ich identity, ako aj s tým, že „historická následnosť pojmov nie je postačujúcou ani nevyhnutnou podmienkou ich totožnosti“ [1, s. 298], ale tiež zdôrazňujeme, že historická následnosť pojmov je jednou z nevyhnutných podmienok určitého chápania vývinu pojmov a určitého chápania ich identity.

Všimnime si najskôr *problém explikácie pojmov*. „Ak povieme že daný predvedecký pojem treba pretransformovať do exaktného pojmu, znamená to, že je nutné zaviesť presný pojem, ktorý zodpovedá danému pojmu. Vzniká tým otázka, aký druh korešpondencie medzi prvým pojmom, ktorý tvorí explikandum, a druhým pojmom, ktorý tvorí explicatum, je požadovaný“ [4, s. 170].

Hneď vzápätí R. Carnap zdôrazňuje, že „nemôžeme požadovať, aby korešpondencia medzi oboma pojmami bola úplnou koincidenciou“ (4, s. 171).

Explikácia rešpektuje tak zmenu rozsahu pojmu i zmenu obsahu (zmyslu). Samozrejme, rozsah sa nemusí vždy meniť. Medzi požiadavkami, ktoré pri explikácii musia byť splnené, je aj požiadavka: „Explikátum musí byť podobné explikandu takým spôsobom, že vo väčšine prípadov, v ktorých bol doposiaľ užívaný explikand, môže byť použitý explikát. Tesná podobnosť sa však nevyžaduje a sú prípustné značné rozdiely“ (4, s. 172).

Postavme si otázku, či tento „druh korešpondencie“ má charakter identity analyzovanej P. Cmorejom, resp. či pertraktovaný pojem identity pojmov možno úplne zosúladiť s Carnapovou požiadavkou, že explikát musí byť podobný explikandu a že „tesná podobnosť sa nevyžaduje“ a tiež že „sú prípustné značné rozdiely“. Myslíme si, že takto chápaná explikácia pojmov nie je v súlade s uvedeným chápaním identity P. Cmoreja. Prijatie takého prísneho chápania identity pojmov by malo za dôsledok, že explikácia pojmov v Carnapovom zmysle by fakticky nebola realizovateľná, pretože pripustenie značného rozdielu medzi explikandom a explikátom by muselo byť hodnotené tak, že ide o rôzne pojmy. Tomu chce zabrániť i R. Carnap. Pripustiť úplný rozdiel znamená, že nebudeme môcť povedať, že pojem A_2 je explikáciou pojmu A_1 , ani v pragmatickom zmysle rozhodnúť, či išlo o explikáciu daného pojmu.

A ešte niečo. Ťažko možno poprieť, že schopnosť explikovať závisí od stupňa našich znalostí, že je aj historicky podmienená. Často bez väčších problémov vieme odhaliť a konštatovať i historickú následnosť daných pojmov.

Znamenajú naše úvahy, že spochybňujeme P. Cmorejom uvedené chápanie identity pojmov, resp. že ho odmietame alebo pokladáme za úplne neplodné? Vôbec nie. Len naznačujeme, hoci neostro, hranice jeho aplikability a nevyhnutnosť formulovať určité metapravidlá pre jeho adekvátne používanie. Aké by tieto pravidlá mohli byť? Napríklad jedno z nich by stanovovalo, že dané chápanie identity nie je možné použiť pri skúmaní „korešpondencie“ medzi pojmami vystupujúcimi 1. v rámci teórií T_1 , T_2 , ktoré sú síce príbuzné, ale nastupujú po sebe historicky, 2. v rámci teórií T_1 , T_2 , ktoré nie sú formulované v tom istom jazyku, resp. nie sú logicky ekvivalentné a pod.

Naznačujeme tým, že dané chápanie identity možno použiť na pojmy v rámci toho istého jazykoveho a teoretického systému, resp. systémov logicky ekvivalentných. Inak povedané, identita, resp. neidentita pojmov v chápaní P. Cmoreja vyžaduje dôslednú relativizáciu ku určitému systému, resp. teórii. Devaluje sa tým dané chápanie identity? Myslíme, že nie. A nielen to. Zároveň ukazujeme funkčnosť daného chápania identity, jeho význam pre komunikáciu (pretože vylučujeme možnosť, aby pojem A vystupoval v teórii T v dvoch rôznych významoch, resp. menil sa úplne od užívateľa k užívateľovi). To by vážne ohrozilo vedeckú komunikáciu. Zároveň chceme zdôrazniť, že v empirických vedách (prírodných a spoločenských) sa pojem identity pojmov predsa len používa pružnejšie, s určitým stupňom neostrosti. K tomu sa ešte vrátime.

Naše úvahy — a tým sa netajíme — naznačujú, že pri skúmaní *korešpondencie rôznych typov* (napr. medzi pojmami v rámci tradície historicky po sebe nasledujúcich teórií, pri skúmaní vývinu pojmov, explikácie pojmov a pod.), ide o špecifický problém, odlišný od skúmania identity pojmov v rámci určitej teórie T artikulovanej v jazyku J , a teda vyžaduje určitú modifikáciu chápania

identity pojmov. Tieto problémy sa v rôznych formách diskutujú vo filozofii, histórii vedy a reálnej vedeckej praxi, a teda nie je to umelý problém. Teraz nám zatiaľ nejde o to, či tieto otázky možno kvalifikovať ako problém vývinu pojmov, resp. teórií, len chceme upozorniť na to, že dané úvahy nemôžu bez pripomienok akceptovať identitu pojmov predkladanú P. Cmorejom, pretože sa ukazuje pre dané úvahy nefunkčná a príliš reštriktívna.

Vo filozofii vedy a histórii vedy sú široko diskutované otázky vzťahu po sebe nasledujúcich teórií. Škála názorov na interpretáciu vzťahu medzi teóriami T a T_1 je veľmi bohatá, nehovoriac o množstve interpretácií a spôsobov riešenia tohto problému. Od stanovísk krajného antikumulativizmu (hlásania nesúmerateľnosti teórií T a T_1) (P. K. Feyerabend, T. S. Kuhn) až ku krajnému kumulativizmu. V pozadí každej interpretácie vzťahu medzi teóriami T a T_1 existuje určité, i keď nie vždy explicitne, charakterizované chápanie identity teórií, identity pojmov.

Uvedme si na ilustráciu príklad so zákonom zachovania energie. Ten hovorí, že „v izolovanom systéme súčet všetkých druhov energií zachováva konštantnú hodnotu“. V dôsledku rozvoja termodynamiky došlo tak k rozšíreniu tohto zákona, k jeho novej formulácii, ako aj k zmene významu termínu „energia“.

„Na začiatku 19. stor. zákon zachovania možno predstaviť nasledovne:

Zákon zachovania P : v izolovanom systéme $E_1 + E_2 = \text{const.}$, kde E_1 označuje kinetickú energiu a je funkciou v (rýchlosti), zas E_2 označuje potenciálnu energiu a je funkciou h (výšky).

Po objavení termodynamiky P bol rozšírený a zahrnul aj tepelnú energiu. Nová formulácia zákona znie:

Zákon zachovania P^1 : v izolovanom systéme $E_1 + E_2 + E_3 = \text{const.}$, kde E_1 a E_2 označujú to isté čo predtým, zasa E_3 označuje tepelnú energiu a je funkciou t (teploty).

Prechod od P k P^1 možno interpretovať ako zmenu významu termínu „energia“, zároveň vo vzťahu k jeho intenzii, ako aj extenzii. Intenzia „energie“ v jazyku teórie T^1 v porovnaní s intenzitou v jazyku teórie T získala novú konotáciu: tepelnú energiu. Extenzia termínu sa v danej interpretácii tiež zmenila. Kontrapríklady vzhľadom na zákon zachovania energie vo formulácii P tvoria príklady podliehajúce zákonu vo formulácii P^1 (a teda keď zmeny súčtu potenciálnej a kinetickej energie sú kompenzované zmenami tepelnej energie a entropie)“ (18, s. 29).

Je jasné, že nejde len o triviálnu zmenu významu. Ďalej je to príklad na to, že vidieť, čo sa v P^1 z P zachováva, a to E_1 a E_2 . Okrem toho T a T^1 po sebe nasledujú historicky a táto následnosť tvorí jednu z nevyhnutných podmienok ich porovnania. Nepochybná je i určitá „príbuznosť“ pojmov energia v P a energia v P^1 .

Vzniká otázka, k akým dôsledkom vedie aplikácia pojmu identity v zmysle P. Cmoreja, tým viac, že modelovo je tu situácia pripomínajúca jeho chápanie kumulatívneho rozšírenia pojmov. Odpoveď je zrejme taká, že pojem energia v P a energia v P^1 sú rôzne, a teda z tvrdenia, že sú zároveň aj totožné, bolo by možné odvodiť príslušný počet antinómií, ako je to v (2, s. 391–392). Problémy nevzniknú vtedy, keď sa postavíme na stanovisko krajného antikumulativizmu, podľa ktorého teória T a T^1 sú nesúmerateľné a pojmy energie v T a T^1 sú úplne rôzne. Krajný antikumulativizmus hlásajúci radikálnu zmenu

významu v závislosti od zmeny teórie (teoretického kontextu) odmieta identitu pojmu už na základe toho, že tento vystupuje v rôznych teoretických kontextoch T , T^1 . „Napriek tomu kritika tézy radikálnej zmeny významu nebola celkom neplodná. Neobyčajne silný je argument, že keby význam termínov skutočne *výlučne* závisel od teoretického kontextu, tak stúpenci rôznych teórií by si nemohli navzájom porozumieť“ (7, s. 20).

Existuje na rozdiel od krajného antikumulativizmu množstvo iných pokusov inak interpretovať vzťah medzi T a T^1 a pojmi z T a T^1 , t. j. nie v súlade s uvedeným princípom nesúmateľnosti, absolútnej neidentity, ale v duchu odhalenia určitého typu *korešpondencie*, resp. určitého logického vzťahu medzi teóriou T a novou teóriou T^1 . Napríklad tak, že „relácia korešpondencie medzi dvoma teóriami v empirických vedách je asymetrická. Niektoré formuly teórie T^1 prechádzajú [menia sa] na formuly T , keď sú splnené určité podmienky, ale nie *vice versa*“ (18, s. 33). I. Szumilewicz hovorí o „odsémantizovanom“ spôsobe korešpondencie (18, s. 23–33). Zrejme tento prístup predpokladá i modifikáciu chápania identity pojmov.

Spomenieme aj iné možné prístupy. Sám P. Cmurek naznačuje, že možné sú aj iné (obsažnejšie) formulácie vzťahu identity pojmov. Nie je cieľom diskusie vyriešiť tento problém, skôr ide o ujasnenie si stanovísk a naznačenie možných ďalších ciest riešenia daného problému.

P. Achinstein sa napríklad pokúšal riešiť problém zmeny významu uskutočnením klasifikácie „podstatných vlastností entity (bytu) označenej prostredníctvom daného vedeckého termínu tým, že odlišil sémanticky podstatné vlastnosti [semantically relevant properties]. Zoznam takýchto vlastností podľa neho určuje význam termínu“. Nedostatok možnosti sformulovať ostré kritérium klasifikácie sa usiloval riešiť odvolaním sa na vedeckú prax a aktuálne akceptované teórie (7, s. 17).

Iný pokus o charakteristiku zmeny významu urobil M. Strauss tým, že prijal predpoklad, že zmena významu je stupňovateľná, t. j. že „pri prechode od jednej teórie k druhej termíny získajú nejaký nový význam pri súčasnom zachovaní určitého starého významu“. Zaviedol pritom „termíny vedľajšieho (peripheral) a jadrového (nuclear) významu“ (7, s. 20).

Ďalšiu možnosť môže poskytnúť napríklad teória neostrých množín, v rámci ktorej možno definovať neostrý pojem identity (13, s. 121–135) a tiež iným spôsobom na základe tzv. charakteristickej funkcie neostro určujúcej podmienky rôznosti pojmov.

Diskusia a riešenie problému vzťahov medzi pojmi, kde *jeden z týchto* vzťahov je vývin pojmov, má okrem logického aspektu celý rad ďalších zaujímavých rozmerov, ktorých štúdium môže poskytnúť mnoho nových podnetov. Zdôrazňuje sa napríklad, že pri skúmaní významu termínov sa treba riadiť nielen kritériami stanovenými vo vzťahu k jednotlivým pojmom, ale „že porovnanie vzhľadom na význam sú možné skôr pre celé pojmové štruktúry než pre ich vybrané prvky“ (7, s. 19).

Podobný prístup (pri zohľadnení aj ďalších aspektov) sa pertrakuje napr. vo vzťahu k analýze vývinu filozofických pojmov. Ukazuje sa, že existencia pojmu „je podmienená a vyznačená prostredníctvom existencie iných pojmov, tak ako aj on sám podmieňuje a vyznačuje iné pojmy... Množina pojmov spojených určitými spojeniami tvorí systém (8, s. 9). V rámci tohto prístupu sa zdôrazňuje i to, že daný prístup „sa zásadne odlišuje od filologickej analýzy

pojmov, ako aj od metódy analytickej filozofie. Prvý z prístupov hľadá explikáciu obsahu pojmu nie v rámci systému, v akom ten pojem funguje, ale v rámci jazyka danej epochy; druhý prístup sa ohraničuje ešte viac, zužujúc rozsah bádania ľubovoľného pojmu výlučne na jeho užitie v súčasnom jazyku bádateľa“ (8, s. 9—10). Myslíme si, že logický prístup je ešte ďalším zúžením tejto problematiky a v určitom zmysle „jej ochudobnením“.

Záverom tejto časti chceme povedať, že pri riešení otázky vývinu je potrebné zohľadniť rôzne prístupy k analýze vzťahov medzi pojмами, aj tie, ktoré nie sú v zhode, resp. nedajú sa zosúladiť s kritériom identity, ktoré vo vzťahu k pojmom aplikuje vo svojich štúdiách P. Cmorej. Tieto analýzy nám môžu poskytnúť určité podnety a otvoriť nové heuristické možnosti a tiež posunúť odpoveď na otázku, či existuje vývin pojmov, buď v pozitívnom, alebo v negatívnom zmysle.

X X X

III. *K otázke vývinu pojmov.* Pokúsme sa teraz, uvedomujúc si mnohé ťažkosti, vyjadriť a špecifikovať niektoré intuície, ktoré spájame s chápaním vývinu pojmov.

1. P. Cmorej v (2, s. 387—388) píše: „Ak sa pojem P naozaj vyvíja, pojmy $P_1, \dots, P_n$ predstavujú rôzne vývinové stupne toho istého pojmu P , to znamená, že ak $i \neq j$, tak $P_i \neq P_j$ ($1 = i, j = n$). V akom vzťahu je pojem P k jednotlivým pojmom $P_1, \dots, P_n$? Je s nimi totožný, alebo sa od každého z nich líši? Z predpokladu, že $P = P_1, P = P_2, \dots, P = P_n$, vyplýva, že $P_1 = P_2 = \dots = P_n$, čo je v spore s predpokladom o rôznosti týchto pojmov. Na druhej strane, ak budeme predpokladať, že pojem P sa od každého z pojmov $P_1, \dots, P_n$ líši“, že „pre každé i platí, že $P_i \neq P$, čo nás potom oprávňuje konštatovať, že sme používali aj pojem P ? Lenže kde a ako sa potom tento pojem vyvíjal?“ Súhlasíme s autorom, že ak takto postavíme východiskový problém, nevyhnutne dospejeme k „neradostným dôsledkom vývinového chápania pojmov“, ako ich prezentuje. Pokúsme sa však tento problém trochu preformulovať.

Ak sa všeobecný pojem P naozaj vyvíja, pojmy $P_1, \dots, P_n$ predstavujú rôzne špecifické vývinové stupne toho istého všeobecného pojmu P ; to znamená, že ak $i \neq j$, tak špecifický obsah $P_i \neq$ špecifickému obsahu P_j ($1 = i, j = n$), hoci všeobecný obsah $P_i =$ všeobecnému obsahu $P_j = P$. Z predpokladu, že všeobecný pojem $P =$ všeobecnému obsahu $P_1, \dots, P_n$, nevyplýva, že $P_1 = P_2 = \dots = P_n$, resp. že sú úplne identické, že spolu „absolútne spĺývajú“, a preto tiež nevzniká spor s predpokladom o rôznosti ich špecifického obsahu. Takisto neplatí predpoklad, že $P_i \neq P$, že sú absolútne rôzne, pretože P sa rovná všeobecnému obsahu P_i .

Vývin nejakej veci alebo pojmu, ktorý ju v našom vedomí predstavuje a reprezentuje, je zrejme možný iba vtedy, keď v sebe zjednocuje moment totožnosti s momentom rozdielu. Na správne pochopenie takého zjednotenia potrebujeme pojem jednoty rozdielného. U P. Cmoreja sú však „vyvíjajúce“ sa pojmy buď identické (nerozlíšiteľné, absolútne spĺývajúce) a potom sa nevyvíjajú, alebo rôzne (neidentické, absolútne odlišné) a potom sa tiež nevyvíjajú. To, čo sa má dokázať, sa fakticky predpokladá vo východisku. Antinómie „vývinovej teórie pojmov“ sú logickým dôsledkom týchto východiskových predpokladov.

2. Podľa P. Cmoreja „náročnejší vyznavač vývinovej teórie pojmov“ na-

mietne, že na ním sformulovaný problém môže naraziť iba „filozof či logik narábajúci so skostnatým metafyzickým pojmom identity“ (2, s. 388). Naznačuje sa tým, že každý vyznavač vývinovej koncepcie pojmov bude považovať matematickú identitu za skostnatý metafyzický pojem. V skutočnosti vôbec nejde o popieranie významu matematického pojmu identity. Ide len o to, aby sa tento pojem používal v hraniciach jeho určenosti. Striktná identita pojmov môže napríklad zohrať dôležitú úlohu v redukčných definíciách alebo v preklade výrazov jedného jazyka do iného a pod. Má však svoj protipól v ontickej rovine? Dve matematicky identické veci by boli fakticky jednou vecou (3, s. 7, 33). Problém je v tom, že objektívne procesy, ktoré sa reprezentujú v našich pojmových konštruktoch, prejavujú bohatú škálu prechodov od absolútnej totožnosti cez totožnosť podstatnú (ktorá sa viaže s nepodstatným rozdielom) a totožnosť zdanlivú (ktorá sa viaže s podstatným rozdielom) až k absolútnemu rozdielu. Absolútna totožnosť a absolútny rozdiel je v ontickom svete skôr výnimkou ako pravidlom. V epistemologickej koncepcii pojmu, ktorá sa zaujíma predovšetkým o vzťah pojmu a reality, treba vziať do úvahy celé bohatstvo reálnych väzieb medzi totožnosťou a rozdielom.

3. P. Cmorej píše: „Keď sa obsah pojmu pri konjunktívnom rozšírení alebo ochudobnení zmení na obsah, ktorý nie je logicky ekvivalentný s pôvodným obsahom, pojem stráca svoju identitu“ (1, s. 307). To je v poriadku. Vzniká však otázka, či sa to naozaj týka vývinu pojmov. Keď sa obsah pojmu P_i skonštruovaného v kontexte T_i zmení na kvalitatívne odlišný obsah pojmu P_j skonštruovanom v kontexte T_j a keď možno na základe P_i v kontexte T_i skonštruovať pojem P_i^* , ktorý je logicky ekvivalentný s pojmom P_j , tak nestráca svoju identitu úplne. Medzi P_i a P_j bude vzťah *korešpondencie*, pretože P_i a P_i^* vyčleňujú tú istú triedu objektov. V P_i^* sa však táto referenčná trieda objektov vyčleňuje na báze hlbšieho explanačného kontextu T_j , pričom sa zároveň prekonávajú predsudky a omyly späť s P_i a vyplývajúce z nezákonnej extrapolácie a iných nedostatkov kontextu T_i . Medzi P_i a P_j však bude aj moment *nekorešpondencie*, pretože v P_j bude nový, kvalitatívne odlišný obsah, ktorý nebol súčasťou pojmu P_i . Hoci P_j je „iný“ ako P_i , ich odlišnosť nie je absolútna; medzi nimi sa zachováva aj moment genetickej totožnosti. V kontexte T_j dochádza nielen ku konštrukcii nového pojmu P_j , ale aj k rekonštrukcii a transformácii starého pojmu P_i , z ktorého pôvodne, historicky vznikol. Horizonty týchto pojmov sú síce odlišné (a medzi nimi môže byť určitá dištancia), čiastočne sa však prekrývajú a predstavujú relevantné momenty vnútri „tej istej“ kognitívnej tradície. K obdobnej cyklickej, lepšie povedané „špirálovitej“ rekonštrukcii môže dôjsť aj u pojmu P_j , ktorý sa rekonštruje a transformuje v rámci nového kontextu T_k v logicky opravenej podobe P_j^* , prostredníctvom nového pojmu P_k vyčleneného na hlbšom explanačnom základe.

Pojem hmotnosti m je napríklad u Einsteina „iný“ ako u Newtona. Konštruje sa v kontexte teórie relativity, ktorá zohľadňuje závislosť hmotnosti od

rýchlosti: $m = m_0 \sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}$. Iný je preto, že v kontexte Newtonovej mecha-

niky sa vychádzalo z predpokladu, že hmotnosť sa nemení v závislosti od rýchlosti. V kontexte teórie relativity však možno odvodiť rovnicu $m = m_0 \sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}$, ktorá zodpovedá Newtonovým predpokladom a ktorá bude dostatočná pre procesy, v ktorých $v \ll c$ (21, s. 127).

Iný príklad fakticky ukazuje sám P. Cmorej: V rámci Fregeho koncepcie sa pojem vymedzuje ako funkcia, ktorá objektom, resp. ich n-ticiam priraduje pravdivostné hodnoty. Fregeho pojem je vlastne charakteristická funkcia pojmového rozsahu. „Táto funkcia je iba prvou, ešte veľmi hrubou aproximáciou exaktnejšieho určenia pojmu... Jemnejší a výstižnejší funkcionálny pendant pojmu ponúka intenzionálna logika: namiesto charakteristickej funkcie rozsahu pojmu (v skutočnom svete v prítomnom okamihu) funkciu, ktorá usporiadaným dvojiciam (možný svet, časový okamih) priraduje rozsah pojmu, resp. jeho charakteristickú funkciu, v danom svete a okamihu“ (1, s. 306). Pojem pojmu skonštruovaný v intenzionálnej logike geneticky nadväzuje na pojem pojmu vo Fregeho koncepcii a zahrnuje ho ako abstraktný moment do svojho nového obsahu. Zároveň sa Fregeho pojem pojmu reinterpretuje na báze nového pojmu pojmu v rámci vyvinutejšej teórie.

4. Pojem plní v procese poznania dve základné funkcie: 1. je nástrojom myšlienkového vyčleňovania predmetov určitého druhu (určitej triedy predmetov); 2. je myšlienkovou rekonštrukciou predmetov v ich podstatných súvislostiach a vzťahoch (20, s. 98). Mať skutočný pojem veci znamená vyčleniť miesto a funkciu danej veci v systéme väzieb (napríklad vzájomného pôsobenia) s inými vecami. Fregeho logické určenie pojmu, ako aj jeho zovšeobecnenie v intenzionálnej logike vyjadruje prvú z uvedených funkcií. V epistemológii (ktorá vychádza z logiky ako zo svojho nevyhnutného základu, ale neredukuje sa na ňu) však treba vziať do úvahy aj druhú z uvedených funkcií. Ide o to, aby súhrn príznakov, podľa ktorých vyčleňujeme určitú triedu predmetov v pojmovom konštrukte, bol dostatočne silný, relevantný, hlboký. Je napríklad rozdiel, keď vyčleňujeme chemické prvky alebo biologické druhy podľa ich morfológických znakov a keď ich vyčleňujeme na základe ich atómových váh, resp. dedičného materiálu. Je pravda, že pojmy nemajú [na rozdiel od výrokov] vlastnosť logickej pravdivosti či nepravdivosti. Majú však určitý, objektívne testovateľný obsah. Sú testovateľné z hľadiska svojej kognitívnej sily, relevantnosti a hĺbky. Ten istý objekt môžu v našom myslení predstavovať pojmy rôznej relevantnosti a sily. Inú relevanciu a silu budú mať napríklad empirické a iné teoretické pojmy: „Ak sa pozrieme na vývoj teórií a pojmov v rôznych vedných odboroch“ — napísal svojho času R. Carnap — „často zisťujeme, že bolo možné dospieť k účinným zákonom veľkej všeobecnosti len vtedy, keď rozvoj pojmov, počnúc bezprostredne pozorovateľnými vlastnosťami, postupoval krok za krokom k abstraktnejším pojmom späť s pozorovateľnými dátami“ (4, s. 325—326). Čím hlbší je objektívny základ pojmu, tým lepšie plní svoje funkcie v procese poznania, v riešení teoretických a praktických problémov.

Vo vývine poznania teda dochádza ku konštruovaniu čoraz jasnejších alebo obsažnejších pojmov, ktoré majú väčšiu relevanciu a kognitívnu silu. Je pravda, že jasnejšie, obsažnejšie, relevantnejšie, hlbšie pojmy sú „iné“ ako menej jasné, menej obsažné a relevantné, menej hlboké pojmy. Takisto však je pravda, že ich zvyčajne „konštruujeme na základe skúseností získaných používaním pôvodných pojmov“, ako píše P. Cmorej (2, s. 393). Ak je to tak, treba preskúmať nielen klasifikačné, ale aj kompozičné a genealogické väzby medzi pôvodnými pojmi a novými pojmi, ktoré sú s nimi „príbuzné“. Prechod od jedného takého pojmu k druhému môže viesť nielen ku konjunktívnemu rozšíreniu (či ochudobneniu) obsahu pôvodného pojmu, ale aj k jeho

reinterpretácii na hlbšom explanačnom základe, pričom môže dôjsť i k zúženiu rozsahu a rozšíreniu obsahu pôvodného pojmu. Vzniká otázka, či moderná logika (napriek jej obrovským úspechom) už teraz má dostatočné prostriedky na vyjadrenie kompozičných a genealogických väzieb.

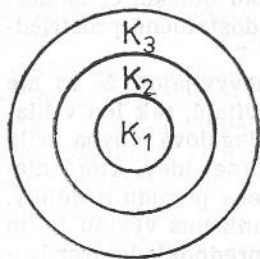
5. Súhlasíme s názorom, že: „Pojmy samy osebe sa nevyvíjajú“, že to nie sú nejaké „živé vyvíjajúce sa bunky“ [2, s. 393]. Ak sa vyvíjajú, tak len v hlavách konkrétnych, tvorivo činných sociálnych bytostí. Hegelova chyba bola v tom, že stotožňoval vývin pojmu so samovývinom absolútnej idey, ktorá nielenže sa skutočnosti ani nedotýka, ale naopak, plodí zo seba prírodu a dejiny, keď zavŕšila svoj vývin z ničoho. Prirodzene, že aj mechanizmus vývinu takto zmysťifikovaného „pojmu“ bol logicky nekorektný, lebo predpokladal rozdvojenie pojmu na áno a nie, ako aj syntetizovanie týchto krajností vo vyvinutejšom pojme. Nečudo, že Hegelov vyvíjajúci sa „pojmem“ nemohol na svojej ceste nič stratiť a vyúsťoval v dôsledku svojej „dialektickej“ dedukcie do číreho dogmatizmu. Nemožno však s vaničkou vyliatť aj dieťa. Hegelova myšlienka, že pojem nie je objektívne bezobsažnou formou, že teóriu pojmov treba obohatiť o teóriu konceptuálneho objektu a že denotátom pojmu nemusí byť len sama vec (das Ding), ale aj myslená vec (die Sache) rozličného stupňa abstrakcie (idealizácie), je nosná a potvrdzuje sa v praxi súčasného vedeckého poznania.

6. P. Cmorej argumentuje: pojmy sú nástroje, nástroje sa nevyvíjajú, teda ani pojmy sa nevyvíjajú. Je pravda, že nástroje sa nevyvíjajú? Samozrejme, ak postavíme otázku tak ako P. Cmorej, totiž či sa vyvíja daná motyka, lopata, rýľ alebo ručadlo samé od seba, je to otázka absurdná. Podobne je to aj so samovývinom pojmu. Nedošlo však k vývoju nástrojov vďaka tvorivej činnosti človeka a v kontexte vyvíjajúcej sa ľudskej praxe? Nedošlo azda nielen k ich zdokonaľovaniu, ale aj k ich kvalitatívnej, nezvratnej premene, k podstatnej zmene ich štruktúry a funkcie (nestali sa napríklad jednoduché nástroje súčasťou strojov a stroje sústavou strojov riadených počítačmi atď.)? Ak áno, nemožno azda v tomto zmysle hovoriť aj o ich vývine?

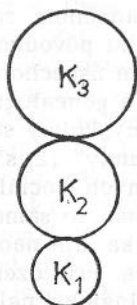
7. P. Cmorej píše: „Každý vývin predstavuje sériu zmien, pri ktorých vyvíjajúci sa objekt niektoré vlastnosti (ba i časti) postupne stráca, iné nadobúda, no pritom si zachováva svoju identitu (inak by sme nemohli hovoriť o vývine jedného a toho istého objektu“ [1, s. 297]. V tomto zmysle charakterizuje aj vývin poznania [1, s. 299], ako aj vývin pojmu: vývin pojmu explikuje ako „sériu konjunktívnych zmien, ktoré pojem prekonáva od svojho vzniku (zavedenia) až po zánik“ [1, s. 302]. Je toto vymedzenie pojmu vývinu adekvátne? Zrejme nie, a to už preto, lebo sa tu operuje s identitou v zmysle „absolútneho splývania“, ktoré — ako sám dr. Cmorej ukazuje — vylučuje možnosť vývinu.

Vývin je procesom nezvratných kvalitatívnych zmien; jeho vnútorným mechanizmom je intenzívna rozšírená reprodukcia základných podmienok príslušného systému. Každý nový stupeň vo vývine objektu otvára priestor pre nové možnosti. Živé organizmy napríklad „sú obyvateľmi iného priestoru o veľa rádom vyššieho, než je priestor chemický. Z chemizmu možno vysvetliť ich existenciu, ale nie pochopiť ich bytie“ [11, s. 191–192]. Takisto ľudia sú už obyvateľmi iného priestoru o veľa rádom vyššieho, než je priestor biologický (hoci sú realizáciou jednej z jeho vývinových možností).

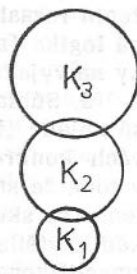
M. Bunge rozlišuje tri modely evolúcie poznania [3, zv. 7, s. 180].

a) Rast
(následné súbory
poznania obsahujú
predchádzajúce)

b) Revolúcia
(následné súbory
poznania sú vzájomne
nesúmerateľné)

c) Evolúcia
(následné súbory po-
znania sa čiastočne
prekrývajú)

Cmorejova koncepcia evolúcie poznania zahŕňa buď a), alebo b). V prvom prípade ide len o rast poznania, o akreciu, kumuláciu hotových poznatkov, o implikačné rozšírenie poznania, ale nie o jeho vývin. V druhom prípade ide o antikumulativizmus, o následnosť vzájomne nesúmerateľných poznatkov, o katastrofický „vývin“, o model vedúci k epistemologickému anarchizmu feyerabendovského typu. Tretí model v sebe zjednocuje prekonaný moment evolučného i revolučného procesu, vyhýba sa krajnostiam kumulativizmu i antikumulativizmu a — zrejme — lepšie zodpovedá reálnemu vývinu ľudského poznania ako modely a) a b).

8. Podľa P. Cmoreja „vyvíjajúci sa pojem C musí prekonať aspoň dve štádiá C_i , C_j a už rozdiel medzi nimi stačí na rozvinutie antinómie mysleného pojmu“ [2, s. 394]. Iste, za predpokladu, že každé toto štádium reprezentuje úplne rôzne pojmy, čo je dôsledok Cmorejom prijatých kritérií identity pojmov. Kde je dokázané, že vyvíjajúci sa pojem „musí“ spĺňať tieto predpoklady? Medzi C , C_i a C_j môžu byť vzťahy všeobecného a zvláštneho, celku a častí, vzťahy „príbuznosti“ (P. Cmorej), teda nielen vzťahy klasifikačné (rodovo-druhovú), ale aj kompozičné a genetické (genealogické). Ide o vzťahy, ktoré epistemológia zatiaľ preskúmala intuitívne a ktoré čakajú na svoje hlbšie logické spracovanie.

R. Suszko vo svojej zaujímavej štúdii [19, s. 505—576] venovanej formálnologickej analýze problémov teórie poznania naznačil, že výlučne prostriedkami formálnej logiky nie je možné analyzovať prechod vedy z jednej epochy do druhej epochy. „Opis tohto prechodu nepatrí do formálnej logiky...“ [19, s. 572]. Analogicky vzniká otázka, či je možné výlučne prostriedkami formálnej logiky opísať prechod od jednej teórie k druhej, vzťahy medzi pojmami [celými systémami pojmov] v rámci teórií, ktoré vystupujú historicky po sebe.

LITERATÚRA

1. CMOREJ, P.: Vývin pojmov. *Filozofia* 1990, č. 3.
2. CMOREJ, P.: Neradostné dôsledky vývinového chápania pojmov. *Filozofia* 1990, č. 4.

3. BUNGE, M.: Epistemology and Methodology. In: Treatise on Basic Philosophy. Zt. 6—7. Dortrecht etc. 1983.
4. CARNAP, R.: Problémy jazyka vědy. Praha 1968.
5. FREGE, G.: Über Sinn und Bedeutung. In: Zeitschrift für Philosophie und Philosophische Kritik. 100, 1899 [poľský preklad: Sens i nominat. In: Logika i jazyk. Varšava 1967, s. 225—251].
6. ČERNÍK, V. — FARKAŠOVÁ, E. — VICENÍK, J.: Teória poznania. Bratislava 1986.
7. GROBLER, A.: Problem redukcji a teza o niewspółmierności teorii naukowych. Wrocław—Varšava—Kraków—Gdańsk—Łódź 1986.
8. IDEA — Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych. Red. M. Czarnawska i J. Kopani, Białystok 1986, zv. I. In: Przegląd literatury metodologicznej. Poznań 1987, č. 5.
9. JODKOWSKI, K.: Spór o kryterium teoretyczności pojęć. In: Studia Filozoficzne 1980, č. 3.
10. LUBOMIRSKI, A.: Gottloba Fregego krytyka psychologizmu. In: Studia epistemologiczne 19. Transcendencja i ideał poznawczy. Wrocław—Varšava—Kraków—Gdańsk—Łódź 1990.
11. NEUBAUER, Z.: Redukcionizmus v biochémií. In: Vesmír 1991, č. 4.
12. NOWAK, I.: Dialektyczna korespondencja w rozwoju nauki. Varšava—Poznań 1975.
13. NOWAKOWSKA, M.: Nowe idee w naukach społecznych. Wrocław—Varšava—Gdańsk 1980.
14. PIAGET, J.: Psychologie intelligence. Praha 1966.
15. PRZYGODZKA, A.: Matematyczne a Leibnizjańskie pojmowanie identyczności. In: Studia Filozoficzne 1980, č. 2.
16. RUSSEL, B.: Mój rozwój filozoficzny. Kraków 1971.
17. RUSSEL, B.: Problémy filozofie. Praha 1927.
18. SZUMILEWICZ, I.: Spór o niewspółmierność teorii naukowych i jego historyczny rodowód. In: Studia Filozoficzne 1980, č. 1.
19. SUSZKO, R.: Logika formalna a niektóre zagadnienia teorii poznania. In: Logiczna teoria nauki. Varšava 1966.
20. VOJŠVILLO, E. K.: K analizu razvitija znanija. In: Voprosy filosofii 1971, č. 8.
21. WATKINS, J.: Science and Scepticism. Princenton. New Jersey 1984 [poľský preklad. Nauka a sceptycyzm, P. W. N. 1989].
22. ZINOVIEV, A. A.: O možnostiach logickej analýzy vedy. In: K otázkam metodologie vied. Bratislava 1973.